

Іван-Павло Химка

ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКА ЦЕРКВА І НАЦІОНАЛЬНЕ ВІДРОДЖЕННЯ У ГАЛИЧИНІ 1772-1918*

Мабуть, ніде у світі Церква не відіграла такої великої ролі в національному відродженні, як серед галицьких українців в Австрії. Дане дослідження аналізує цю роль через її вплив як на націю, так і на саму Церкву. Греко-Католицька Церква Галичини до великої міри була дитям йосифінського просвітництва, тому ця стаття побічно торкається також впливу Габсбурзької династії на національне відродження. Характерною для історії України іронією долі є те, що дві, кажучи загалом, консервативні сили – Габсбурзька династія та Католицька Церква – просунули розвиток нації так далеко вперед.

У цій статті порушено шість проблем: 1) Церква і Габсбурги; 2) Церква і освіта; 3) роль Церкви у формуванні національної ідентичності; 4) місце духовенства та церковних установ в українському національному русі; 5) Церква і світська інтелігенція; 6) Церква і селянство. Такий широкий спектр порушеної тематики диктує конечну потребу обмежитися лише найсуттєвішими історичними моментами і неминуче веде до їх спрощення. Однак це обмеження компенсуватиметься чіткішим окресленням контурів обговорюваної теми.

* Друкується за публікацією: Himka J.-P. The Greek Catholic Church and Nation-Building in Galicia, 1772-1918 // Harvard Ukrainian Studies. – Cambridge (Mass.), 1984. – Vol. VIII. – P.426-452.
Переклад з англійської Марти Бадік.

ГАБСБУРЗЬКА ЦЕРКВА

Головною причиною унії групи православних єпископів з Римом у другій половині XVI ст. було їхнє прагнення піднести статус своєї Церкви в межах польсько-литовської Речі Посполитої. Проте цієї мети ніколи не було досягнуто. Коли Габсбурги здобули Галичину (1772), Українська Церква після десятиліть відвертих та прихованіх утисків перебувала в стані занепаду. Цю Церкву тоді все ще називали уніатською або греко-уніатською, що постійно нагадувало про її тривалий відрив від Римської Церкви та про те, що в унію вона вступила в недалекому минулому¹. Слово «уніат» означало деякою мірою нижчий ранг “греко”-католиків порівняно зі справжніми “римо”-католиками², з якими тепер об’єдналися колишні схизматики. Цю нібито самозрозумілу нижчість санкціонувало церковне право, згідно з яким уніатові було легше стати римо-католиком, ніж навпаки³, начебто процвітання «вищого» обряду коштом «нижчого» було природним явищем. У соціальному плані Греко-Католицька Церква теж стояла нижче, ніж Римо-Католицька. Чи не вся знать і міщани у більших містах Галичини були римо-католиками (або міщенами-євреями). Майже всі уніати належали до феодальних підданих. Хоча теоретично уніатські священики не були закріпачені, деяких з них змушувано платити ренту своїмпанам, а навіть відробляти панщину; сини священиків, які не пішли слідами батьків, офіційно підлягали феодальним законам, обов’язковим для спадкових хлопів-панцизняків. Дуже рідко уніатські священики мали офіційну семінарську освіту; єпископів задовольняло, якщо кандидат у церковнослужителі знав напам’ять літургію і був добре обізнаний з основними зasadами віри. В уніатській Церкві багатство й освіта були привілеєм невеликого прошарку монахів- василіан⁴, які монопольно займали вищі посади в церковній ієрархії та багатші парафії й відмежувалися від основної маси

священиків та віруючих. Внутрішня слабкість Церкви посилилася з поділом Польщі. Внаслідок цього поділу уніатський митрополичий престол залишився під ворожо настроєною владою царизму, тоді як всі австрійські парафії підлягали юрисдикції трьох єпископатів.

Габсбурзькі імператори, зокрема Марія-Тереза і Йосиф II, радикально поліпшили становище уніатської Церкви. Вони керувались як просвітительськими мотивами, так і бажанням відновити порядок у загарбаній Польщі, поділеній нібито через заворушення, а також прагненням приборкати свавільну польську шляхту, жертвою якої стала й уніатська Церква⁵. Їхні реформи були послідовні. У червні 1774 р. Марія-Тереза оголосила про свій намір «покінчти з усім, що могло дати привід уніатам вважати себе гіршими від римо-католиків»⁶. Наступного місяця вона видала декрет, що забороняв надалі вживати термін «уніат» як у приватних, так і в офіційних справах і замінив його терміном «греко-католик». Йосиф II «загнудав» орден василіан, заявивши, що віднині право призначати єпископів з числа як чорного, так і білого духовенства є прерогативою імператора. Він же підпорядкував монахів-vasilian єпархіальному керівництву (1781)⁷. Йосиф II ужив заходів для поліпшення економічного становища парафіяльного духовенства. Габсбурги відкрили великі навчальні заклади: греко-католицьку семінарію при церкві св. Варвари у Відні (так званий Барбареум, заснований 1774 р. і замінений генеральною семінарією у Львові в 1783 р.)⁸ та державну семінарську бурсу зі школою (конвікт) для греко-католиків у Відні (1803)⁹. Кульмінацією австрійських реформ стало відновлення галицького митрополичого престолу в 1808 р.

Зрозуміло, чому ставлення греко-католицької ієрархії до австрійської держави після перших десятиліть правління Габсбургів переходило межі формальної лояльності щодо законної влади; рівно ж зрозуміло, чому вона ставилася з антипатією до часів польського пану-

вання, котре довело уніатську Церкву до того жалюгідного стану, в якому застали її Габсбурги. Політичні наслідки такого ставлення проявилися вже в 1809 р., коли пронаполеонівськи настроєні польські повстанці захопили на деякий час владу у Львові. Поляки наказали митрополитові Греко-Католицької Церкви Антонові Ангеловичу (1808-1814) змусити священиків свого обряду замінити в літургії ім'я Франца на ім'я Наполеона. Ангелович відмовився порушити клятву вірності й, залишивши митрополичу резиденцію на розграбування повстанцям, покинув місто. Невдовзі поляки схопили його, і він перебував в ув'язненні доти, доки австрійські війська не втихомирили Галичину. Цісар нагородив Ангеловича за вірність хрестом Леопольда¹⁰.

До кінця XIX ст. Греко-Католицька Церква залишалася твердою опорою Габсбургів і рішучим противником польського революційного руху. Під час революції 1848 р.¹¹ галицькі українці під прапором греко-католицької ієрархії згуртувалися для підтримки цісаря і виступили проти прагнень поляків зокрема та революційного табору загалом. Хоч в основі цих контрреволюційних дій лежали радше соціальні та національні суперечності самої революції 1848 р., аніж проповідувана з амвону ідеологія, греко-католицька верхівка зуміла чітко виразити прогабсбурзьку політичну лінію від імені загалу українського суспільства. На Греко-Католицькій Церкві лежить відповідальність (принаймні, до певної міри) за нав'язування галицьким українцям такої політичної свідомості, яка надовго узаконила за ними ім'я “тірольці Сходу”.

ПРОСВІТНИЦТВО: ЗВОРОТНА СТОРОНА АВСТРІЙСТВА

Вірність династії не була єдиною науковою, яку греко-католицьке духовенство здобуло від Відня. Габсбурги, передусім Йосиф II, вбачали роль духовенства у сприянні світській освіті¹²; ця концепція пустила глибоке коріння у нововідроджений (і вдячній) Греко-Католицькій Церкві¹³. Освічені монархи не лише встановили інститути, що відроджували цю Церкву, а й дали греко-католицькому кліру ідеальний кодекс поведінки, який не вбачав суперечності, ба навіть істотної відмінності між поширенням віри і світських знань, між вихованням добрих християн і добрих громадян.

Церковнослужителем, який уособлював цей ідеал, був Іван Снігурський¹⁴. Він засвоїв оте нове розуміння церковних обов'язків біля самих витоків – у Відні. Там І. Снігурський навчався з 1804 по 1808 р., з 1808 р. до свого призначення парохом у 1813 р. був помічником ("сотрудником") при церкві св. Варвари, 1816 р. почав викладати на богословському факультеті Віденського університету, а через рік став його деканом. Як єпископ Перемиський (1818-1847) Снігурський сприяв поширенню у Галичині освіти на всіх рівнях. Одним із перших його заходів у сані єпископа стало заснування вчительської колегії (Дяківчительського інституту, 1818). Він щедро надавав стипендії українським студентам, які прагнули служити як Церкві, так і державі. При майже одностайній опозиції польської шляхти Снігурський виступив у Галицькому становому сеймі (1840) за розширення системи початкової освіти в українських селах¹⁵. Для четвертокурсників-теологів у 1845 р. він заснував у Перемишлі єпархіальну семінарію, а коли помирав у 1847 р., то свій спадок заповів на освітні потреби. Снігурський відомий як енергійний покровитель літературних починань: він матеріально і морально підтримував першу в Галичині групу укра-

їнських письменників, "Руську Трійцю". Крім того, у 1829 р. заснував єпархіальну друкарню, яка видала низку важливих праць, серед них – "Азбуку і абецадло" (1836) Маркіяна Шашкевича¹⁶. Одним словом, Снігурський не лише був продуктом габсбурзької реформи в інтелектуальному житті греко-католиків, а й виступав відданим її речником та продовжувацем.

Винятково талановитий і активний, Снігурський, проте, не був одинокий у справі ширення просвітницьких ідей серед українців Галичини. Митрополит Михайло Левицький (1816-1858), хоч і не став такою видатною особистістю, теж дбав про піднесення рівня освіти, відновлюючи парафіяльні школи з учителями-дяками; за 1842-1856 рр. близько тисячі таких початкових шкіл було відкрито у Львівській єпархії¹⁷. Свідченням способу мислення греко-католицьких просвітителів може служити видане Левицьким у 1831 р. розпорядження, яке зобов'язувало семінаристів відвідувати заняття з агрономії, оскільки вважалося, що священики повинні ознайомлювати своїх парафіян з передовими методами господарювання¹⁸.

Нижче духовенство теж почало усвідомлювати, що його обов'язки ширші за сuto релігійні рамки. У 1848 р. (на той час більшість греко-католицьких священиків мала університетську освіту) воно активно популяризувало "Зорю Галицьку", першу українську газету, у своїх парафіях; священики отримували її з деканатів і читали селянам самі або доручали робити це дякам¹⁹. У 60-х рр. XIX ст. працювали такі священики-просвітителі, як Іван Наумович та Степан Качала, які писали для селянства, відкривали по селах читальні та кооперативи. Відтоді сприяння сільським організаціям та народній освіті стало невід'ємною частиною пастирської діяльності. Про важливість освіти йшла мова і в друкованих збірниках проповідей²⁰. Певна річ, така просвітницька діяльність мала глибокий вплив на українське суспільство. Досягнення українців за австрійського панування в соціальному і

національному відродженні були б немисленні без культурного поступу, що його підготувала плеяда священиків-просвітителів.

Найбільший спадок, який залишила по собі Греко-Католицькій Церкві школа австрійського просвітництва, – це духовенство, готове служити народові. Але йосифінський дух проявився і в менш помітних формах, наприклад, у ставленні греко-католицьких священиків до місцевого єврейського населення. Тоді як православні священики відразу ж за російським кордоном на Правобережній Україні трималися своїх глибоко закорінених забобонних упереджень щодо євреїв, а священики Римо-Католицької Церкви у Західній (польській) Галичині прийняли модерніший варіант антисемітизму, греко-католицьке духовенство в Галичині не підтримувало ні релігійного, ні расового антисемітизму²¹. Якщо в процесі розвитку національного руху на селі греко-католицькі священики й агітували проти євреїв, то лише на соціально-економічному та політичному рівнях: духовенство виступало проти коршем, які тримали євреїв, проти приватного лихварства, де домінували євреї, і заохочувало селян створювати кредитні спілки. Священики агітували українське селянство утверджуватися у торгівлі, зокрема, через організацію кооперативних крамниць, що призводило до конфлікту з єврейськими крамарями; вони підтримували українських кандидатів у парламент і сейм, тоді як євреї були втягнені в передвиборну пропаганду за польських кандидатів²².

Постава греко-католицького духовенства щодо євреїв, власне кажучи, нагадувала ставлення Йосифа II, який сповідував релігійну терпимість, але вживав контрзаходів, щоб звести нанівець негативну, на його думку, роль євреїв в економіці та підпорядкувати їх державним інтересам²³ (так само, як українці прагнули підпорядкувати євреїв своїй національній ідеї). Тут не місце давати оцінку політичній лінії Йосифа II чи поставі греко-

католицького духовенства щодо євреїв; я хочу лише звернути увагу на їхню подібність. Ця схожість засвідчує, наскільки плідним був просвітницький період для Греко-Католицької Церкви.

НАЦІОНАЛЬНА ІДЕНТИЧНІСТЬ ГРЕКО-КАТОЛІКІВ

Греко-Католицька Церква хоч і не була вирішальним чинником національного самовизначення в українській Галичині, проте зробила значний внесок як у загострення, так і в розв'язання кризи національної ідентичності в XIXст. Галицькі українці вступили в добу національного відродження, не будучи певними, як їм слід вписатися у національну мозаїку Східної Європи. Століття панщини і вимушеної темноти не дали зможи викристалізуватися почуттю їхньої національної ідентичності. Дехто з галицьких русинівуважав свій народ відгалуженням поляків, інші – росіян; ще інші усвідомлювали себе членами унікальної, але невеликої нації русинів, територія якої охоплює тільки Галичину, Буковину та Закарпаття. Проте, звичайно, були й такі, що усвідомлювали свою спорідненість не лише з іншими русинами Австрії, а й з українцями, які проживали по другий бік російського кордону²⁴. У різний час різні частини Церкви підтримували кожну з цих орієнтацій.

Релігія, а радше обряд, була одним із найусталеніших чинників, який відрізняв українців від поляків. Народні звичаї галицьких українців різнилися від звичаїв галицьких поляків не більше, аніж звичаї кашубів, – ця різниця була помітна хіба що для ока фахового етнографа. У всякому разі, давні народні традиції переплавлювались у справжньому тиглі національної свідомості – місті. Мовні відмінності теж були не настільки великими, як це здавалося б лінгвістові, що може чітко визначити польську

як західно-, а українську як східно-слов'янську мови: обидві так багато запозичили одна від одної протягом століть, що стали взаємозрозумілими. Українець з Коломиї міг легше порозумітися з поляком з Ряшева, ніж із росіянином з Воронежа. На початку XIX ст. самозрозумілою річчю було трактування української мови як діалекту польської. Щоправда, велика відмінність полягала в тому, що українці користувалися кирилицею. Тому в XIX ст. було зроблено спроби змусити українців перейти на латинський алфавіт (вони не увінчалися успіхом значною мірою завдяки спротиву греко-католицького духовенства, оскільки їхні літургійні книги ще тисячу років тому були написані старослов'янською мовою і кириличною азбukoю²⁵). Місто та освіта теж об'єктивно сприяли стиранню мовних відмінностей: українцям, що йшли в ремісничу майстерню чи в університет, як і їхнім дітям, напевно було зручніше розмовляти по-польському, ніж по-українському. Більше того, мови, за словами Вільяма Локвуда, “на відміну від релігійної належності, не заперечують одна одну”²⁶.

Обряд залишався постійною і недвозначною прикметою національної самобутності. Прийнятий при хрещенні обряд не можна було змінити протягом життя, особливо після того, як Габсбурги змусили церковні власті контролювати переход з одного обряду на інший, щоб забезпечити збереження кожного. Обряд, крім того, був явищем спадковим – греко-католики не могли хрестити своїх дітей у латинському обряді. Отже, навіть при мовній та культурній асиміляції з поляками Церква зберегла ознаки української етнічності. Поза містом українські селяни вважали поляками всіх, хто відвідував церкву латинського обряду, навіть якщо вони (як у випадку з так званими латинниками) і мовою, і етнографічно, і соціально злилися з українським селянством. На Галичині поділ за обрядом став демаркаційною лінією між двома націями. Статут першої української національної

політичної організації – Головної Руської Ради, створеної у 1848 р., допускав членство в ній кожного уродженого в Галичині українця, якщо він був грецького обряду²⁷. Залишаючись відданим Габсбургам та перебуваючи в опозиції революційному польському національному рухові, вище греко-католицьке духовенство посилювало політичне значення релігійного поділу.

Був час, коли значна частина греко-католицького кліру – а власне, нижче духовенство – стирала національні відмінності між поляками і українцями, приймаючи польську культуру і польські політичні ідеали²⁸. Прямим наслідком перших просвітницьких реформ стало перетворення загалу греко-католицького духовенства в еліту, що стояла набагато вище від своїх парафіян. Якщо ще в 1780 р. греко-католицький священик міг почуватися у корчмі зі селянами майже як вдома²⁹, то вже у 1830 р. він шукав вишуканішого товариства. Коли в 1770 р. більшість кандидатів у греко-католицькі священики не мала доступу до освіченого суспільства, то вже у перші десятиріччя XIX ст. вони перебували в товаристві польських студентів у Львові. Позбутися своєї культурної чи соціальної близькості до селянина означало піднятися до статусу, який не мав ще свого відповідника в українському суспільстві. Якщо на рівні особи переїзд до міста неминуче означав прийняття панівної польської культури, то так само просування по соціальній драбині викликало полонізацію цілого прошарку духовенства.

До 1848 р. для питомців греко-католицької семінарії у Львові мовою щоденного вжитку була польська. Єпископи і семінарська влада змушені були видавати наказ за наказом, щоб запровадити в семінаріях українську мову та кирилицю³⁰. У 1840 р. навіть Антін Петрушевич, син священика, а в майбутньому вірний “староруський” патріот і відомий історик Галицької Русі, не склав екзамену з *lingua ruthenica**³¹, оскільки не вмів читати кирилицею³¹.

*Руської мови (лат.) – Ред.

А семінаристи були полонізовані не лише мовно: у 30-40рр. XIX ст. греко-католицька семінарія у Львові стала вогнищем польського революційного руху³². Один із ректорів спеціально сприяв вивченю української мови в семінарії, розглядаючи це як протиотруту польській революційності³³. У 1848 р., коли вибухла революція, чимало греко-католицьких семінаристів у Львові пришпилювали на груди польські кокарди й надягали польські революційні конфедератки. Між ними був також Іван Наумович, пізніше запеклий полонофоб і навіть московофіл. Деякі семінаристи у своїх симпатіях зайдли так далеко, що приєдналися до польських повстанців на барикадах³⁴. Частина українських священиків у 1848 р. належала до Польської Ради Народової, а не до Головної Руської Ради. Єпископ Григорій Яхимович (львівський єпископ-помічник, 1841-1849) змушений був заборонити їм брати участь у діяльності Ради Народової указом від 12 травня 1848 р.³⁵

1848 р. став поворотним пунктом³⁶. З того часу греко-католицькі священики та семінаристи, за незначними винятками³⁷, ставилися до польського національного руху не лише прохолодно, а й відверто вороже. Ця зміна напряму не була викликана розвитком внутрішніх церковних справ. Остаточний відхід духовенства від полонофільства – результат впливу українського суспільства на Церкву, а не навпаки. Нове українське суспільство, вільне від панщини, більш урізноманітнене соціально і досвідченіше політично, викувала революційна боротьба 1848 р. і загартував фінал цієї боротьби у 60-х рр., коли при реорганізації імперії польська шляхта виборола собі право політичного контролю над автономною Галичиною. Наприкінці 1860-х *gente Rutheni, natione Poloni** змущені були робити однозначний вибір³⁸, оскільки гостра політична боротьба унеможливила співіснування польської та української національної свідомості. При підтримці

---

*Русини з походження, поляки за національністю (лат.) – Ред.

новосформованої світської інтелігенції греко-католицьке духовенство раз і назавжди відмежувалося від польського національного руху³⁹.

Однак самого твердого рішення не бути поляками було замало для визначення національної ідентичності. Якщо греко-католики Галичини не поляки, то хто ж вони? Де їхні кревні? На Буковині та на Закарпатті? На Право- та Лівобережній Україні? У Санкт-Петербурзі та Москві? Ані революція 1848 р., ані політичні баталії 1860-х рр. не розв'язали цих питань. Знову ж таки ніщо в самій Греко-Католицькій Церкві не давало відповіді на них. Але Церква теж шукала підвалини національного самовизначення, і це наклало відбиток на характер тих пошуків.

Московофільську тенденцію започаткувала світська інтелігенція⁴⁰, але протягом усього часу свого існування ця тенденція мала прихильників і серед греко-католицького духовенства. Серйозні проблеми релігійної ідентифікації буличиною того, що принаймні частина духовенства схилялася до московофільства⁴¹. Греко-католики мали православне обличчя, римо-католицьке громадянство і, як я вже зазначав, просвічену австрійську душу. Всі ці елементи не витворювали нового релігійного синтезу. На практиці загал священиків радо підкреслював свою “австрійськість” і приділяв більше уваги громадським шпихлірам, аніж справам власне духовним. У цих та літургійних справах священики змушені були оглядатися або на Схід, або на Захід, оскільки сама по собі Греко-Католицька Церква не мала шансів розквітнути як самостійна релігійна традиція. Завжди знаходилися священики, які вбачали в православних традиціях Російської імперії модель для власної літургійної та духовної практики. Вони хотіли очистити Греко-Католицьку Церкву від латинських нашарувань, котрі вже у 60-х рр. XIX ст. набули характеру політичного тавра, як інспіровані Польщею. Такі туристи траплялися і в 30-ті та 40-ві рр. XIX ст.⁴², але певний вплив вони здобули лише на початку

60-х рр. 1861 р. група греко-католицьких священиків, серед них Іван Наумович і Маркел Попель (обидва невдовзі стали визначними московофілами і завершили свою кар'єру служителями Православної Церкви у Росії), почала друкувати статті та видавати брошури, де стверджувала, що Рим порушив первісну угоду з уніатами, систематично латинізуючи їхній обряд. “Обрядовий рух”, як його назвали, спонукав митрополита Григорія Яхимовича (1860-1863) організувати комісію для з’ясування потреби очищення обряду⁴³. Хоча комісію було розпущене після смерті Яхимовича, прихильники “східного” напряму зберегли певний вплив у митрополичій консисторії протягом найближчих двадцяти років. Вони впали в повну немилість у 1882 р., коли парафіяни в селі Гничички заявили про свій намір перейти на православну віру. Наумовича та декількох інших засудили за державну зраду як російських агентів; митрополит Йосиф Сембратович (1870-1882) був змушений зректися престолу, бо не зумів приборкати російські та православні тенденції серед свого кліру⁴⁴.

За австрійського панування московофільство в середовищі духовенства так і не було повністю викорінене. Але події 1882 р. показали, що його вплив на греко-католиків мав обмежений характер. Наростаюче напруження між Австрією і Росією привело до того, що цісарська влада, а отже, і лояльна до Габсбургів церковна ієрархія ставилися до московофільства з дедалі меншою толерантністю. Більше того, релігійне та національне московофільство могло б привести до заперечення самої Греко-Католицької Церкви. Шукаючи шляхів очищення обряду до первісного, доунійного стану, прихильники “східного” напряму підійшли дуже близько до православ’я, і фактично багато з них таки навернулися до нього. Церква, що була утворена власне внаслідок відриву від православ’я, для свого дальнішого виживання повинна була триматися від нього на безпечній відстані.

Обмежений характер популярності москофільства серед церковних кіл частково визначався незмінно ворожим ставленням царя до уніатства. Останній уніатський Київський митрополит помер у Санкт-Петербурзі 1805 р.⁴⁵ 1839 р. унія була ліквідована в Литві, Білорусії, на Волині, що викликало лист-протест Левицького, митрополита Галицького, у 1841 р.⁴⁶ У 60-х та 70-х рр. XIX ст. російський уряд вербував для праці в останній уніатській, Холмській єпархії значне число галицьких священиків та інтелектуалів лише для того, щоб і там у 1875 р. зліквідувати унію.⁴⁷ Від перелому століть аж до початку першої світової війни добре фінансовані російські агенти пропагували православ'я у Галичині й – навіть успішніше, ніж у Галичині, – серед галицьких емігрантів до Північної Америки; ця боротьба за душі як у релігійному, так і в національному плані ще сильніше погіршила стосунки між російськими і москофільськими православними, з одного боку, і українськими греко-католиками – з другого⁴⁸. Більше того, під час російської окупації Галичини в 1914-1915 рр. греко-католицький митрополит Андрей Шептицький був заарештований і висланий до Росії, тоді як російський православний єпископ Холмський Євлогій (Володимир Георгієвський) почав примусово навертати галичан до православної віри⁴⁹. Отже, оскільки Греко-Католицька Церква стояла поміж двома релігійними традиціями, москофільство завжди знаходило певний відгук серед духовенства. Однак воно могло б стати панівним лише за умови відречення від самої унії, яка лежала в основі “уніатської” Церкви⁵⁰.

Греко-Католицька Церква врешті-решт не прийняла ані польського, ані російського розв'язку кризи національної ідентичності серед русинів. Найбезпечніше для греко-католицизму було шукати якогось третього шляху. Оскільки в релігійному плані греко-католики стояли

перед загрозою як римо-католицизму, так і православ'я, то в плані національному їм краще було б триматися окремо і від поляків, і від росіян.

Але знову ж таки негативної відповіді на запитання стосовно національного самовизначення було не досить. Хоча теоретично можливими були відразу декілька непольських і неросійських розв'язків кризи галицької національної ідентичності⁵¹, історична реальність пропонувала лише два виходи: бути або австрійськими русинами (тобто обмежити націю територіально до Галичини, Буковини і Закарпаття), або ж – великоукраїнцями (тобто ототожнювати себе з українською нацією в Південно-Західній Росії). У Галичині австро-русинське розв'язання питання ніколи не викристалізувалося так, як на Закарпатті, але підспудно воно існувало, особливо в церковних колах і особливо в 30-70-х рр. XIX ст.

Ці дві ідеї рідко коли в Галичині протистояли одна одній відкрито. Навіть конфлікт між “Руською Трійцею” та церковним керівництвом у 1830-х рр.⁵² не зосереджувався безпосередньо на питанні національної ідентичності – “Руська Трійця” зазнала переслідувань, а її праці були заборонені через “надмірну новизну”⁵³ в орфографії та лексиці. Але й у цьому конфлікті непрямо проявилася суперечність між новою ідеєю русько-української національності, що виходила поза межі Галичини й орієнтувалася на пробудження слов'ян у Східній Європі, і концепцією та ідеєю австроцентризму, яку традиційно втілювала в життя греко-католицька ієрархія.

Австрорусинство розвивалось по висхідній лінії протягом першого десятиліття після поразки революції 1848 р., коли греко-католицька ієрархія була єдиним напівофіційним представником руського національного руху. Ті, хто приєднався до нього, були відомі в 60-ті рр. XIX ст. як старорусини або члени святоюрської партії (за назвою Святоюрського собору, осідку галицького митрополита). У той момент вони вже відходили на другий план,

оскільки конституційна ера дала змогу вийти наперед москофілам і панукраїнцям. Ті старорусини, які дожили до 60-х рр. XIX ст., були змушені приєднатися до москофільського табору. Москвофіли прийняли їх тому, що консервативні етимологічні та лінгвістичні принципи старорусів були близькі до їхніх власних поглядів. Окрім того, москофіли старались приглушити свій політичний ірредентизм, щоб уникнути звинувачень у нелояльному ставленні до австрійської держави. Але декілька старорусинів приєдналося також до українського руху⁵⁴.

Народовство – назва, під якою виступав власне український рух – первісно було породженням світської інтелігенції – не лише галичан, а й людей з підросійської України⁵⁵. Сама по собі Церква не вдихнула життя в новонароджене народовство, але вона активно підтримувала його, коли цей рух зміцнив свою позицію в українському суспільстві. Церква спричинилася до перемоги українського руху завдяки притаманному їй і греко-католицизму антипольському та антиросійському спрямуванню. У суспільстві, де не було світської інтелігенції, Церква могла б надати перевагу вузькій австро-русинській орієнтації (як це сталося на Закарпатті)⁵⁶. Зрештою, русини Галичини і Закарпаття були греко-католики; існували греко-католицькі місії у православній Буковині, але православні українці царської імперії були абсолютно поза впливом Католицької Церкви.

ЦЕРКВА І НАЦІОНАЛЬНИЙ РУХ

Протягом XIX ст. Греко-Католицька Церква відігравала винятково важливу роль в українському національному русі в Галичині⁵⁷. Завдяки йосифінським реформам освіти та під впливом слов'янських будителів у Відні, греко-католицьке духовенство стало піонером українського відродження⁵⁸. Автори перших українських

граматик, які вимостили дорогу “Руській Трійці”, були священиками. Із 43 книг, виданих українською мовою в Галичині за 1837-1850 рр., 40 написали священики⁵⁹. Під час революції 1848 р. єпископ Яхимович очолив Головну Руську Раду і представляв українське населення в конституційній комісії австрійського парламенту. Перші засідання Головної Руської Ради відбулися у приміщенні митрополичної консисторії, а пізніше – у греко-католицькій семінарії. Греко-католицькі деканати служили організаційною основою для формування філій Ради за межами Львова. Вплив греко-католицького духовенства у 1848 р. був настільки сильний, що один польський діяч звинувачував його у намаганні встановити теократію⁶⁰. У 1850-х рр. місце Ради як представника української суспільності зайняла греко-католицька ієрархія⁶¹. З кінця 1860-х аж до 1890-х рр. і далі священики активно працювали на селі, формуючи інфраструктуру масового народовського руху. Вони організовували товариства тверезості, читальні, кооперативи та інші добровільні об'єднання, брали участь у політичній діяльності як виборчі агітатори; їх обирали представниками усіх рівнів влади: від сільської управи до парламенту⁶². Без їхньої активності український рух не отримав би такої масової підтримки, яку він мав на рубежі ХХ ст.

Вкладаючи стільки енергії у національний рух, Церква кінець кінцем опинилася в небезпечному становищі – вона стала діяти і її стали розглядати як інструмент світського руху⁶³. Церква почала втрачати самобутність. Зусилля духовенства, спрямовані на розвиток національного руху, стали брати гору над виконанням сuto духовних обов'язків, і часто священики вважали себе більше громадськими діячами, ніж служителями Бога⁶⁴. Підупалий престиж релігії серед світської інтелігенції та селянства привели ієрархію наприкінці 90-х р. XIX ст. до усвідомлення цього факту.

Станиславівський єпископ Юліан Сас-Куїловський (1891-1899) у 1899 р. змушений був закликати своє духовенство до порядку, наказуючи йому займатися проповідуванням Євангелія, а не організацією читалень⁶⁵. Його послідовник, митрополит Шептицький, зробив те саме у 1902 р., закликаючи священиків утримуватися від участі в будь-яких політичних чвалах і присвятити себе своєму покликанню⁶⁶.

Під час першої світової війни станиславівський єпископ Григорій Хомишин (1904-1946) опублікував пастирське послання, у якому вказував на те, що “церква і віра стали підпорядковуватися національному питанню, і ці вищі фактори стали трактуватися як засіб досягнення нижчої мети”⁶⁷.

Хоча Хомишин і Шептицький згоджувалися в оцінці небезпеки поглинання Церкви національним рухом, їхні методи розв’язання цієї проблеми різнилися між собою. Хомишин виступав за відхід Церкви від руху для того, щоб зосередитися на духовній місії. Політика Шептицького була складнішою. Він уявляв собі відновлену Церкву як таку, що не тільки зберегла недоторканною, а й сильно розвинула свою духовність. Шептицький передбачав, що вона позитивно й активно втрутиться у національні справи, не боячись при цьому осудити дії, які, можливо, є корисними для нації, але несумісні з принципами християнства. У 1901 р., стурбований поширенням релігійної байдужості, агностицизму і навіть атеїзму серед освічених українців, Шептицький написав спеціального пастирського листа до світської інтелігенції, пояснюючи, чому у вік раціоналізму все ж важливо дотримуватися християнської віри⁶⁸. У 1908 р. він пішов на ризик повного розриву з лідерами національного руху, щоб осудити вбивство галицького намісника графа Анджея Потоцького українським студентом Мирославом Січинським⁶⁹. Без вагань займаючи непопулярну позицію у певних питаннях, митрополит водночас був готовий підтримати

всією силою свого морального авторитету ті національні вимоги українців, які вважав вартими підтримки. У шкільній комісії Галицького сейму і в австрійській Палаті панів Шептицький виступав за розширення мережі середніх шкіл та заснування українського університету у Львові⁷⁰, тобто обстоював ті справи, вирішення яких найбільше домагався національний рух протягом п'ятнадцяти років перед першою світовою війною. Він навіть підтримував тих українських студентів, котрі залишили Львівський університет у 1901 р., – закрив Львівську греко-католицьку семінарію (що вкрай здивувало австрійського міністра освіти, який не чекав таких радикальних дій від єпископа-аристократа)⁷¹. Шептицький брав активну участь і в іншій важливій справі, яку розпочав національний рух перед першою світовою війною, – у боротьбі за збільшення українського представництва в Галицькому сеймі. Він відіграв фактично вирішальну роль у досягненні остаточної згоди щодо сеймової реформи в 1914 р.⁷² До того ж Шептицький був великодушним меценатом української культури й засновником Національного музею у Львові (1905)⁷³. Його авторитет як українського патріота та морального взірця зріс ще більше після арешту російськими властями та вислання з Галичини під час окупації 1914-1915 рр.⁷⁴ Значною мірою завдяки особистим рисам і широким поглядам Шептицький за життя досяг вагомих успіхів у відновленні Української Греко-Католицької Церкви як незалежної моральної та духовної сили – сили, яка була тісно пов’язана з національним рухом і водночас зберегла свою окрему критичну позицію.

ВІДНОСИНИ З ІНТЕЛІГЕНЦІЮ

Греко-католицьке духовенство сприяло формуванню української інтелігенції двояким чином. По-перше, сини священиків становили найраніші кадри інтелігенції і

залишалися важливим джерелом її поповнення також у ХХ ст. По-друге, греко-католицька ієрархія свідомо сприяла появі освіченої української еліти не з числа духовенства. Наприклад, у 1845 р. єпископ Яхимович намагався відмовити студента-правника четвертого курсу Віденського університету від вступу до семінарії. Він доводив, що юрист може принести більше користі українському народові, ніж ще один священик⁷⁵. У 1847 р. єпископ Снігурський переконував Івана Головацького присвятити свою майбутню публікацію котромусь з українців, що відзначився як правник чи державний діяч, щоб “показати світові, що не лише представники духовенства є справжніми русинами, але й світські особи високого достойнства не відкидають свого русинського походження”⁷⁶. Під час революції 1848 р. два з п'яти місць у президії Головної Руської Ради були зарезервовані за світськими представниками, а духовенство мало обмежене представництво (*numerus clausus*) у філіях Ради за межами Львова⁷⁷.

У 40-х рр. XIX ст. світська інтелігенція по-синівськи ставилася до духовенства. Напередодні революції 1848 р., на початку лютого, галицький губернатор дав згоду на випуск першого українського періодичного видання у Галичині. Світські діячі, що займалися цією справою, негайно запросили на посаду редактора священика⁷⁸.

Однак у 60-70-х рр. XIX ст. інтелігенція стала переважати як кількісно⁷⁹, так і за своїм впливом. Багато представників духовенства відверто вітали такий розвиток подій. На перших загальних зборах товариства “Просвіта” у грудні 1868 р. о. Йосип Заячківський закликав світську інтелігенцію стати на чолі української нації замість духовенства, бо "...ми не до борби поставлені, але радше апостоли мира, злякалися тої бурі [революції 1848 року – І.-П.Х.], зачали оглядатися позаду себе, щоби собі плечі уbezпечити і – зацофалися так далеко, що стратилисьмо з очей нарід – а нарід нас. Тож на наше місце хочете

ви, панове, вставати і повести дальше діло просвіти народу там, де ми перестали. За то нарід вам дякує, а Бог хай благословить"⁸⁰

Перебирання інтелігенцією керівної ролі не було, певна річ, ні цілковитим, ні безконфліктним. Наприклад, митрополит Яхимович спочатку підтримував і частково субсидував "Слово" (1861-1887) – першу газету, яку вдавала світська інтелігенція. Але коли газета вмістила критичну замітку про єпархію (автором її був представник нижчого духовенства), Яхимович одразу охолов до цього починання⁸¹. Рух українофілів у 1860-х рр. не раз відверто скептично оцінював роль духовенства в національному житті⁸². Проте наприкінці 60-х рр. XIX ст., коли в Австрії міцно утвердилася конституційна ера, визначився політичний статус Галичини (власне, під польською владою), поставали головні політичні сили та структури українського національного руху, і московофільські, і народовські інституції перебували у злагоді з Церквою. Національний рух у той час розвивався на основі до певної міри неформального, але подекуди чітко вираженого союзу світської інтелігенції та духовенства. Духовенство несло ідеї національного руху на село, а інтелігенція дозволяла Церкві істотно впливати на мету та ідеологію руху⁸³.

Згода тривала до 90-х рр. XIX ст., коли інтелігенція перейняла від духовенства вирішальний контроль над рухом. Церква опинилася у небезпечному становищі, будучи інструментом чужого їй, а часто – відверто ворожого руху. Тухлі яйця, які кидали у митрополита Сильвестра Сембратовича (1885-1898) у 1893 р.⁸⁴ і митрополита Шептицького у 1910 р.⁸⁵, символізували різку зміну порівняно з 1848 р., коли несмілиця інтелігенція шукала священика для редактування газети та єпископа для керівництва представницькою політичною організацією.

Активний антиклерикалізм і навіть атеїзм знайшов свій вияв в українському суспільстві ще у 70-х рр. XIX ст., але їх носіями була молода, радикально настроєна меншість. Опозиція радикалів щодо Церкви стала не просто додатком до їхніх соціальних переконань, а наріжним каменем світогляду. Палкий атеїзм, антиклерикалізм відрізняв їх від польських соціалістів в Галичині, які не могли зрозуміти, чому українці такі одержимі боротьбою з Церквою⁸⁶. В основі їхньої позиції лежала гостро відчути потреба частини української інтелігенції цілковито звільнитися від опіки Церкви. У 1890 р. такий “очищувальний” антиклерикалізм вийшов на світ разом з утворенням Русько-Української Радикальної Партиї; багато її положень стали панівними серед значної частини українського руху. Протягом останнього десятиліття XIX ст. національний рух зазнав радикальних метаморфоз, які назавжди змінили співвідношення світських і релігійних сил⁸⁷.

ДУХОВЕНСТВО І ПРОБУДЖЕННЯ СЕЛА

Авторитет священика в національному русі з кінця 1860-х до 1880-х рр. ґрунтувався на його стосунках зі селянами. Десятиліттями міська інтелігенція не могла спілкуватися з переважно неписьменним селянством без посередництва духовенства. Тривалий час воно було єдиним мостом між зосередженим у містах національним рухом і селянством. Священик – єдина особа на селі, що поєднувала українську національність, університетську освіту, економічну незалежність та санкціоновану владу. Підтримка священиками національного руху відіграла вирішальну роль у його поширенні серед мас. Саме тому до 1890-х рр. інтелігенція усіляко намагалася не ображати духовенство. До розриву цього зв’язку між інтелігенцією та духовенством спричинився, власне, розвиток націо-

нального руху серед селянства. Священики сприяли цьому процесові, але врешті він підірвав їхню владу на селі. Постали нові мости між інтелігенцією та селянством, що зробили послуги духовної особи зайвими.

Тенденції до такого розвитку подій були помітними уже під час короткої революційної інтерлюдії 1848 р. Священики надихали своїх парафіян на підтримку діяльності Головної Руської Ради та активне зацікавлення політикою. Але вони не чекали, що пробуджене ними селянство може почати діяти на власну руку. Духовенство було збентежене тим, що селяни на виборах депутатів до парламенту віддавали перевагу кандидатам із свого середовища над священиками⁸⁸. Більше того, селянські депутати розгорнули кампанію за відміну плати духовенству за треби⁸⁹.

В останній третині XIX ст. священики знову взялися за пропаганду національного руху, ризикуючи підірвати свою владу в пробуджених селах. Значною мірою суть авторитету духовенства ґрунтувалася на різниці в культурному рівні освіченого священика та темних парафіян, тим часом як кінцева мета національного просвітництва полягала якраз у тому, щоб підвищити культурний рівень українського селянства. Священики переконували парафіян у важливості політичної діяльності, але це неминуче приводило до витіснення самого священика з центру політичної арени. Духовенство засновувало культурні, політичні та економічні організації по селах, а керівництво ними перейшло з його рук в руки селянства. Новий селянин, якого витворив священик, відвідував читальню, мав власні політичні погляди і ставився до священика вже зовсім по-іншому, ніж колись його батько.

Напруження, що виникало внаслідок перебудови стосунків між священиком і селянином, загострювалося ще й ідеологією греко-католицького духовенства. Наприкінці 1860-1870-х рр. гаслами духовенства для селянства були просвіта, тверезість, працьовитість та ощадність.

Пробудженому селянинові неважко було добачити патерналістський характер такої програми; декого обурював виведений у ній стереотип темного, ледачого, марнотратного селянина-пияка⁹⁰.

Незгоди у цих питаннях поєднувалися з традиційними економічними скаргами селян на духовенство, особливо на плату за треби⁹¹. Тож коли утворена 1890 р. радикальна партія почала видавати альтернативну літературу для селянства, радикали відразу ж завоювали собі плацдарм по селах. Греко-Католицька Церква перейшла до оборони. У 1892 р. ієрархія заборонила духовенству та віруючим передплачувати газети радикальної партії "Народ" і "Хлібороб"⁹². Через п'ять років ігумен монастиря василіан у Львові, майбутній митрополит Андрей Шептицький вжив контрзаходів, заснувавши нове народне періодичне видання для селянства "Місіонар"⁹³. Його "місіонерська" діяльність була спрямована на номінально греко-католицьке, але водночас небезпечно зрадикалізоване селянство.

Те, що боротьбу за душі можна було активно проводити через пресу, виявило ще один результат діяльності священиків на селі. Духовенство, ставлячи перед собою більше завдання – піднести культурний рівень селянства й організаційно зміцнити українське село, розкрило селянам значення газет. До 90-х рр. XIX ст. це завдання було виконане настільки добре, що парафіяни виявилися здатними використовувати свій зрослий культурний рівень і сільські інституції для власної мети. Селянство могло при бажанні не тільки використати їх проти священиків, а й, що важливіше, оминувши священиків узагалі, увійти в прямий контакт з українською інтелігенцією. Послуги священика як посередника стали тепер необов'язковими: період опікунства Церкви над національним рухом закінчився.

*****

Криза 1890-х рр. врешті-решт позитивно вплинула на Церкву, оскільки змусила її зайнятися зміненням власних духовних підвалин, які ніколи не були міцними. Вона принесла користь інтелігенції та селянству, давши їм змогу політично розвиватися незалежно від Церкви. Українська нація стала досить зрілою, щоб вимагати незалежності від церковного політичного опікунства. Однак це не може затмарити нам того факту, що саме Греко-Католицька Церква найбільше спричинилася до прискорення національного визрівання галицьких українців.

Примітки:

¹ Перша унія з Римом, укладена у Флоренції в 1439 р., була мертвонародженою. Загальноприйнято вважати, що Уніатська Церква веде свій початок з Берестейської унії 1595-1596 рр. Однак сама Галичина залишилася твердинею православ'я аж до 1700 р., тобто до часу, коли єпископ Йосип Шумлянський відкрито прийняв унію з Римом.

² Сьогодні термін “римський католицизм” здебільшого стосується всієї Католицької Церкви, незалежно від обряду. Однак в австрійській державі римськими католиками називали тих, хто дотримувався латинського обряду.

³ Вирішальним законодавчим актом стала конституція 1742 р. “*Etsi pastoralis*”. Папа Бенедикт XIV видав її, щоб врегулювати духовне життя грецької та албанської діаспори в Італії, яка прийняла католицьку віру, в той же час зберігаючи й візантійський (т. зв. італо-грецький) обряд. Докладний історичний огляд проблем зміни обряду див.: Korczok A. Die griechisch-katolische Kirche in Galizien// Osteuropa-institut in Breslau: Quellen und Studien. – 5-te Abteilung: Religionswissenschaft. – Leipzig, Berlin, 1921. – Н. 1. – S. 85-105.

⁴ Католики латинського обряду, тобто поляки, могли вступати до василіанського чину. Це був єдиний випадок, коли перехід до грецького обряду відбувався настільки ж легко, як і до римського.

- ⁵ Габсбурги мали справу з уніатами на угорських територіях Семигороду та Закарпаття, однак найрішучіші кроки до підняття статусу уніатства були зроблені вже після приєднання Галичини.
- ⁶ Цит. за: Pełesz J. Geschichte der Union der ruthenischen Kirche mit Rom von den aeltesten Zeiten bis auf die Gegenwart. – Würzburg; Wien, 1881. – Bd. 2. – S. 623-624.
- ⁷ Йосифінство характеризувала загальна антипатія до монастих чинів. Див.: Valjavec F. Der Josephinismus: Zur geistigen Entwicklung Österreichs im achtzehnten und neunzehnten Jahrhundert. – 2-te Ausg. - München, 1945. - S. 62.
- ⁸ Барбараум був закритий наступного, 1784 р.
- ⁹ Про вплив реформ Йосифа II на духовну освіту у Східній Європі див.: Valjavec F. Der Josephinismus... – S. 118-119, 159.
- ¹⁰ Під час втечі Ангеловича його супроводжував генеральний вікарій Михайло Гарасевич, якому пізніше Франц I надав титул барона Нойстернського. Гарасевич залишив опис подій 1809 р. у своїх *Annales Ecclesiae Ruthenae...* – Leopolis, 1862. – P. 919-932.
- ¹¹ Докладний аналіз участі українців у революції 1848 р. див.: Rosdolsky R. Zur Nationalen Frage: Friedrich Engels und das Problem der geschichtslosen Völker. – Berlin, 1979.
- ¹² Valjavec F. Der Josephinismus... – S. 63; Winter E. Der Josephinismus: Die Geschichte des österreichischen Reform-katholizismus 1740-1848. – Berlin, 1962. -- S.123-124.
- ¹³ Сильне схвалення політики Йосифа II знаходимо у греко-католицькій проповіді середини XIX ст.: Ганкевич Ю. Случайные проповіди. – Львів, 1877. – С. 212-214; інші проповіді на честь Габсбургів див. на с. 211-219, 230.
- ¹⁴ Желеховський Ю. Іоанн Снігурський, его жизнь и деятельность в Галицкой Руси. – Львов, 1894; Pełesz J. Geschichte der Union... – Bd. 2. – S. 952-954.
- ¹⁵ S. B. O prawach włościan w Galicji // Biblioteka Warszawska. – 1843. – G 4. – S.134.
- ¹⁶ Kozik J. Ukraiński ruch narodowy w Galicji w latach 1830-1848. - Kraków, 1973. -S. 90, 112, 115.
- ¹⁷ Kozik J. Między reakcją a rewolucją. Studia z dziejów ukraińskiego ruchu narodowego w Galicji w latach 1848-1849 // Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellonskiego. Prace Historyczne – Kraków, 1975.- Zesz. 52.– S.149.
- ¹⁸ Священики самі вели сільське господарство, і розпорядження Левицького мало на меті покращити агрокультуру – як їхню, так і їхніх парафіян: “[...] non tantum suam rem oeconomicam majori cum prosperitate gerere, sed etiam parochianis agriculturam exercentibus jam exemplo, jam consilio plurimum prodesse poterunt” ([...])

вони зможуть не лише якнайкраще вести власне господарство, а й допомагати парафіянам-хліборобам як прикладом, так і порадою (лат.) – Ред.). Див.: Студинський К. Львівська духовна семінарія в часах Маркіяна Шашкевича (1829-1843) // Збірник фільольгічної секції Наукового Товариства імені Шевченка. – Львів, 1916. – Т. 17-18. – С. XXXVIII та 64. Розпорядження Левицького цілком відповідало намірові Йосифа II щодо освіти священиків у галузі сільського господарства.

¹⁹ Kozik J. Między reakcją a rewolucją... – S. 53.

²⁰ Ганкевич Ю. Случайные проповеди. – С. 88-97; Добрянський А. Науки церковные на все праздники в роцы для жителей сельских. – 2-е вид. – Перемишль, 1894. – С. 224.

²¹ Про незначну роль духовенства та релігії у єврейсько-українському конфлікті я писав у праці “Українсько-єврейський антагонізм у галицькому селі наприкінці XIX ст.” (див.: Ukrainian-Jewish Relations in Historical Perspective/Ed. Peter T. Potichnyj and Howard Apter.– Edmonton, 1988. – Р. 146-147). Я не міг знайти жодної написаної в даний період роботи греко-католицького священика, яка б відображала чи то традиційну християнську упередженість щодо єреїв, чи вплив тогочасного антисемітизму, що з'явився в Австрії наприкінці XIX ст. Такою працею міг би бути “Талмуд або наука о жидівській вірі” (1874) Лева Джулінського, яка, можливо, була викладом “Der Talmudjude” Августа Ролінга. У Львівській науковій бібліотеці АН України та Науковій бібліотеці Львівського державного університету, рівно ж як і в Національній бібліотеці у Відні мені не вдалося знайти жодного примірника цього памфлету. Єреїв не трактувалося погано у греко-католицькій проповідницькій літературі. У чотирьох проповідях Ганкевича про Страсті Христові немає жодної згадки про єреїв (Ганкевич Ю. Случайные проповеди. – С. 147-65). У його проповідях про Страсну П'ятницю теж нема згадки про єреїв (Ганкевич Ю. Праздничные проповеди. – Львів, 1876. – Ч. 1. – С. 83-91. Див. також його проповіді про похрещення навернених з іудаїзму (Ганкевич Ю. Случайные проповеди. – С. 36-40). У повчанні Добрянського на Страсну П'ятницю міститься одне речення, яке говорить про те, що єреї розп'яли Ісуса на хресті, але воно розповідає про страждання Христа, а не про те, хто що робив під час страстей Господніх. (Добрянський А. Науки церковные... – С. 66). У проповіді Добрянського є кілька інших релігійно обґрунтованих негативних згадок про єреїв (с. 88, 108, 128). Всі вони є короткими згадками. Ще одна згадка стосується єрея-шинкаря (с. 203).

- 22 Про приклади конфліктів священиків з євреями по селах див.: Батьківщина.–1884. – Ч.26. – С. 157; 1885. – Ч. 46. – С. 318 (про організацію українських крамниць); 1884. – Ч. 23. – С. 138 (про шинки); 1885. – Ч. 46. – С. 318 (про кредитові спілки і шпихліри); 1884. – Ч. 20. – С. 118 (про економічну експлуатацію взагалі).
- 23 Див.: Mahler R. History of Modern Jewry, 1780-1815. – New York, 1971. – P. 330-333.
- 24 Аналогічна проблема національної орієнтації, але в іншому районі габсбурзької України, стала предметом праці П. Магочі. Див.: Magocsi P. R. *The Shaping of a National Identity: Subcarpathian Rus'*, 1848-1948 Cambridge (Mass.), 1978. Див. мою критичну рецензію: Himka I.-P. *The Formation of National Identity in Subcarpathian Rus': Some Questions of Methodology* // *Harvard Ukrainian Studies*. – Vol. 2, N 3. – P. 374-380.
- 25 Див.: Франко. Азбучна війна в Галичині 1859 року // Записки НТШ. – Львів, 1913.– Т. 114.– С. 81-116; Т. 115.– С. 131-158; Т. 116. – С. 87-125. Загальний огляд мовної проблеми див.: Magocsi P. R. *The Language Question as a Factor in the National Movement in Eastern Galicia* // *Nationbuilding and the Politics of Nationalism: Essays on Austrian Galicia* / Ed. Andrei S. Markovits and Frank Sysyn.– Cambridge (Mass), 1982. – P. 220-238.
- 26 “Можна бути дво- і навіть тримовною людиною, а отже, хоча б до певної міри людиною двох або трьох культур. Можна таким чином хитатися між двома чи навіть трьома культурними середовищами. Це право вибору, якого абсолютно позбавлені члени етнічної групи, що базується на релігії” (Lockwood W. G. *Religion and Language as Criteria of Ethnic Identity: An Exploratory Comparison* // *Ethnicity and Nationalism in Southeastern Europe* / Ed. Sam Beck and John W. Cole. – Amsterdam, 1981, – P. 76).
- 27 Kozik. J. Między reakcją a rewolucją... – S. 36. Але Я. Козік зазначав, що це правило не було примусовим і дозвіл на приєднання мали римо-католики, які вважали себе українцями. 1841 р. Яків Головацький писав, що в Галичині звичайно називає себе русином той, хто сповідує греко-католицьку релігію. Як тільки він переходить у латинський обряд, що трапляється часто, то перестає бути русином і називає себе поляком. Див.: Kozik J. *Ukraiński ruch narodowy...* – S. 25.
- 28 Вище духовенство на початку XIX ст. підтримувало мовну полонізацію. До середини століття процес полонізації був завершений. Див.: Sirka A. *The Nationality Question in Austrian Education: The Case of Ukrainians in Galicia 1867-1914* – Frankfurt a. M., 1980. – P. 5. У 1848 р. один польський журналіст, вказуючи на той факт, що греко-католицькі священики розмовляють по-

польському, доводив, що мова ця повинна залишитися мовою освічених українців. Див. Cipglewicz K. Rzecz czerwono-ruska 1848 roku – [Lwów, 1848]. – S. 2.

²⁹ Korczok A. Die griechisch-katholische Kirche... – S. 13. Селянство спочатку виявляло відчуженість щодо освіченого духовенства. “Коли прийшли нові священики з Духовної семінарії, то вони вже мали вищу освіту й більші вимоги, так що народ не скоро до них привик, не дуже їх любив і називав їх “німецькими ксьондзами” (Тарнавський Ф. Спогади. Родинна хроніка Тарнавських як причинок історії церковних, священицьких, побутових, економічних і політичних відносин у Галичині в другій половині XIX ст. і в першій декаді ХХ ст. / Під. ред. Анатоля Марії Базилевича і Романа Івана Данилевича. – Торонто, 1981.– С. 35).

³⁰ Студинський К., Львівська духовна семінарія... – С. CCXXXIII-CCXL.

³¹ Там же. – С. CCXXXIX.

³² Там же. – С. XCIV-CX, CXXII-CXXXIII, CXLVI-CLXXXVIII, CCVI-CCXI. Див. також: Студинський К. Польські конспірації серед руських питомців і духовенства в Галичині в роках 1831-46 // Записки НТШ. – Львів, 1907. – Т. 80. – С. 53-108; 1908. – Т. 83. – С. 87-177.

³³ Цим ректором був Венедикт Левицький, який з 1834 по 1838 р. був ще й цензором україномовних книг у Галичині. І хоча він рекомендував у 1836 р. вивчення української як засіб порушення планів “зіпсущих людей (perversi homines)” щодо поширення “згубних доктрин” серед семінаристів, все ж раніше (у 1834 р.) ставив перепони для публікації першого альманаху “Руської Трійці” “Зоря”, а пізніше (у 1837 р.) – основного збірника “Трійці” – “Русалка Дністрова” / (Студинський К. Львівська духовна семінарія... – С. CXXI, CCLIV 159-160; Kozik J. Ukraiński ruch narodowy... – S 100-105.

³⁴ Студинський К. Львівська духовна семінарія... – С. CCXXXI. Див. також автобіографію І. Наумовича в кн: Наумович И. Собрание сочинений. – Львів, 1926. – Т.1, кн. 1. – С. 16-25.

³⁵ Kozik J. Między reakcją a rewolucją... – S. 39-41.

³⁶ Ibid. – S. 173-174. Реукраїнізація нижчого духовенства яскраво описана в “Спогадах” Ф. Тарнавського (с. 19-25).

³⁷ Український марксист Роман Роздольський походить з давнього роду греко-католицьких священиків. Ось що він пише про національну свідомість своїх предків: “[...] Десь вже у 1863 р. частина української інтелігенції брала участь у польському повстанні. Серед них був прадід автора; дід автора, однак, вже

був гарячим українським патріотом та противником польського і російського панування". (Rosdolsky R. Zur nationalen Frage... – S. 138 (приміт. 31)).

³⁸ Див.: Himka J.-P. Polish and Ukrainian Socialism: Austria, 1867-1890 (Ph. D. diss. University of Michigan, 1977). – Р. 130. Переглянути, але скорочену версію дисертації див.: Himka J.-P. *Socialism in Galicia: The Emergence of Polish Social Democracy and Ukrainian Radicalism (1860-1890)*. – Cambridge (Mass.), 1983.

³⁹ Я не знаю жодного прикладу, коли греко-католицький священик брав активну участь у польському національному русі Галичини після другої половини 60-х рр. XIX ст.

⁴⁰ Himka J.-P. Polish and Ukrainian Socialism... – Р. 118.

⁴¹ Кур'озним наслідком молодіжних заворушень 1960-х рр. було відродження русофільської течії в українських католицьких семінаріях у Північній Америці. Бунтівні семінаристи відвідували російські православні церкви і монастири, домагалися введення російських православних літургійних книг і молитовників, мріяли носити рясу, ковпаки і бороди у російському стилі та пробували бойкотувати такі римські запозичення, як вервицю і кульп Найсвятішого Серця Ісуса.

⁴² Korczok A. Die griechisch-katholische Kirche... – S. 1 34-135.

⁴³ Вінцковський Д. Григорій Яхимович и современное русское движение. – Львов, 1892. – С. 77-78.

⁴⁴ Korczok A. Die griechisch-katholische Kirche... – p S. 139.

⁴⁵ Pełesz J. Geschichte der Union... – S. 595.

⁴⁶ Начерк Історіи Унії рускої Церкви з Римом. – Львів, 1896. – С. 98.

⁴⁷ Про заходи російського уряду у 1860-х рр. див.: Kozik J. Moskalofilstwo w Galicji w latach 1848-1866 na tle odrodzenia narodowego Rusinów (praca magisterska, 1958). – S. 155-173.

⁴⁸ Korczok A. Die griechisch-katholische Kirche... – S. 140-143.

⁴⁹ Ibid. Див. також: Царський в'язень. – Львів, 1918.

⁵⁰ Митрополит Шептицький робив спробу відновити дух східного обряду в українському католицизмі. Але оскільки він багато часу присвячував місіонерській діяльності на Сході, тобто об'єднанню православ'я з Римом, українському католицизму не загрожувала та небезпека, яку традиційно несло із собою прагнення до очищення обряду. Див.: Prokoptschuk G. Der Metropolit: Leben und Wirken des grossen Förderers der Kirchenunion Graf Andreas Scheptytzkyj. – München, 1955. – S. 123-184. Шептицький розумів, що привело деяких його священиків до московофільства. Він трактував їх порівняно толерантно, що спричинило відкритий конфлікт з редактором "Діла" Л. Це-

гельським у 1908 р. Див.: Левицький К. Історія політичної думки галицьких українців, 1848-1914. – Жовква, 1927. – Т. 2. – С. 494-495; див. також: Т. 1. – С. 371.

⁵¹ Наприклад, єдина національна спільнота, що охопила б цілу колишню польсько-литовську Русь, була теоретично можливою, проте слабкість білоруського національного руху перешкоджала виникненню такої концепції.

⁵² “Молода українська інтелігенція повністю порвала з лідерами церкви перед “Весною народів”. (Kozik J. Ukraiński ruch narodowy... – S. 17). Як зазначалося раніше, єпископ Снігурський, який підтримував молодих просвітителів, був винятком серед церковної ієрархії. Лише пізніше греко-католицька ієрархія вшанувала пам’ять “Трійці” й, зокрема, її лідера Маркіяна Шашкевича. На сотій річниці з дня народження Шашкевича (1911) митрополит Шептицький сказав: “Ta перша людина в Галичині, що повернулася до людей, була священиком [...] – це наша слава, і ми гордимося нею сьогодні” (Левицький К. Історія політичної думки... – Т. 2. – С. 587-588).

⁵³ Слова отця Йосифа Лозинського, автора однієї з перших українських граматик. Див.: Kozik J. Ukraiński ruch narodowy... – S. 104.

⁵⁴ Найкраще це дослідив Я. Козік: Kozik J. Moskalofilstwo... Див. також: Himka J.-P. Polish and Ukrainian Socialism... – P. 117-119, 130-131, 215-217.

⁵⁵ Himka J.-P. Polish and Ukrainian Socialism... – P. 120-126, 131-137.

⁵⁶ Magocsi P. R. The Shaping of a National Identity... – P. 187. Див також.: Himka J.-P. The Formation of National Identity... – P. 378-379. Русинська орієнтація на Закарпатті та в Галичині була близькою, але все ж не ідентичною; після компромісу 1867 р., коли закарпатські русини опинилися під угорською, а галицькі русини - під австро-польською владою, відмінності стали ще помітнішими.

⁵⁷ Перелік внесків духовенства у національний рух див.: Сохоцький І. Що дали Греко-Католицька Церква і духовенство українському народові. – Філадельфія, 1951.

⁵⁸ Winter E. Der Josefismus... – S. 150; Kozik J. Ukraiński ruch narodowy... – S. 88.

⁵⁹ Kozik J. Ukraiński ruch narodowy... – S. 94.

⁶⁰ Так говорив Каспер Ценглевич, виступаючи на Празькому з'їзді слов'янських народів. Див.: Kozik J. Między reakcją a rewolucją... – S. 72; Cięglewicz K., Rzecz czerwono-ruska... – S. 5. Подібного погляду дотримувався польський демократ Флоріан Земялковський у січні 1849 р. на сесії конституційної комісії в

райхстазі. – Див.: Die Revolutionsjahre 1848/49 im Königreich Galizien-Lodomerien (einschliesslich Bukowina): Dokumente aus Österreichischer Zeit - Münich, 1983. - S. 21, 59-60, 66-67.

⁶¹ Про політику ієрархії у 1850-х рр. див.: Вінцковській Д. Григорій Яхимович... – С. 63-73.

⁶² Див., наприклад: Заклинський О. Записки пароха Старих Богородчан. – 2-ге вид. – Торонто, 1960. – С. 99-101; Тарнавський Ф., Спогади... – С. 141-151, 168-187. Я подав докладнішу розповідь про діяльність духовенства на селі у статті: Himka J.-P. Priests and Peasants: The Greek Catholic Pastor and the Ukrainian National Movement in Austria, 1867-1900 // Canadian Slavonic Papers – 1979. – Vol. 21. – Р. 4-9.

⁶³ Така сама проблема з'явилась у Румунській Православній Церкві в Семигороді. “Як виявив [єпископ] Шагуна, найвищі інтереси православ'я не завжди відповідають прагненням тих, хто поставив націю над Церквою. У дійсності виглядало, що ідея національності замінить саму релігійну віру як основний фактор, що впливає на людські уми” (Hitchins K. Orthodoxy and Nationality: Andrei Saguna and the Rumanians of Transylvania, 1846-1873. – Cambridge (Mass), 1977. – Р. 173).

⁶⁴ “Хоч я походив з священицької родини і завжди виховувався в священицькому домі, то я ані в тих родинах, ані в тих церквах, ані в наших богослуженнях, так як вони тоді відправлялися, не міг знайти чогось такого, щоб мене релігійно виховувало і заохочувало тяжіти до Бога[...] Хоч ті родини, що я в них виховувався, були дуже чесні, та одначе вони звертали головну увагу в національний, а менше в релігійно-духовний бік[...] Прислухаючись бесідам у наших родинах, я завжди чув тільки про політику, про господарство, родинні й сусідські обставини, про місцеві сільські справи, але ніколи я не чув розмов про працю для морального й релігійного піднесення молоді, про релігійні організації та як їх вести” (Тарнавський Ф. Спогади... – С. 80-81).

⁶⁵ Himka J.-P. Priests and Peasants... –Р. 9-10.

⁶⁶ Левицький К. Історія політичної думки... – Т. 1. – С. 371.

⁶⁷ Korczok A. Die griechisch-katholische Kirche... –S.151.

⁶⁸ Шептицький А. До української інтелігенції // Шептицький А. Твори. - Торонто, 1963. – Т. 1: Пастирські листи / 2.VIII. 1899 р. – 7. IX. 1901 р. – (Праці Українського Богословського Наукового Товариства; Т. 15. – С. 190-214).

⁶⁹ Левицький К. Історія політичної думки... – Т. 2. – С. 476, 480.

⁷⁰ Там же. – Т. 1. – С. 368; Т. 2. – С. 544.

⁷¹ Там же. Т. 1. – С. 359.

⁷² Там же. – Т. 2. – С. 685-686 (див. також: с. 652).

⁷³ Музей продовжує існувати як Львівський державний музей українського мистецтва*. Радянські публікації уникають згадок про заснування музею.

⁷⁴ У XVIII ст. рід Шептицьких дав трьох греко-католицьких єпископів Львова: Варлаама (1710-1715), Атанасія (1715-1746), Лева (1749-1779), але в XIX ст. Шептицькі були цілком полонізовані й навіть перейшли у латинський обряд. Коли молодий польський граф Роман Шептицький повернувся до обряду предків, вступив у монастир (де взяв ім'я Андрей) і швидко почав просуватися у греко-католицькій церковній ієрархії, українське суспільство спочатку підозрювало в ньому польського агента. Виступи і дії Шептицького на захист українського руху розвіяли сумніви щодо щирості його релігійного та національного поступування. Та, коли він, відчуваючи моральну необхідність, ставав на якусь непопулярну позицію, критики не барилися сказати, що в ньому проявляються його справжні, польські аристократичні барви, і порівнювали його з Валенродом Міцкевича. Відвага Шептицького в ім'я нації і віри в 1914 р. все ж завоювали йому визнання в українському суспільстві.

⁷⁵ Заклинський О. Записки... – С. 29.

⁷⁶ Іван Головацький у листі до брата Якова – Цит. за: Kozik J. Ukraiński ruch narodowy... – S. 293 (див. також с. 93).

⁷⁷ Крім голови Ради – єпископа Яхимовича, президія складалася з двох заступників і двох секретарів. Посади одного заступника і одного секретаря займали священики високого рангу або каноніки, дві інші – миряни. Теоретично місцеві філії Ради повинні були складатися з тридцяти членів, з яких не більше десяти були священиками. В дійсності вони різнилися між собою і за кількістю членів, і за представництвом духовенства. Див.: Kozik J. Między reakcją a rewolucją... – S. 36, 38.

⁷⁸ Ibid. – S. 18.

⁷⁹ За двадцять років після революції 1848 р. “побільшилася [...] руська інтелігенція; окрім руських священиків маємо тепер руських учителів і урядників” (Календар “Просвіти” на рік 1870; цит. за: Левицький К. Історія політичної думки... – Т. 2. – С. 732).

⁸⁰ Левицький К. Історія політичної думки... – Т. 1. – С. 112.

⁸¹ Венцковский Д. Григорій Яхимович... – С. 75-76.

⁸² Himka J. – P. Socialism in Galicia... – P. 44.

⁸³ Характерний інцидент трапився у 1889 р., коли радикал Михайло Павлик був редактором “Батьківщини” – народовської

* З 1991 р. – Науково-мистецька фундація митрополита Андрея Шептицького – Національний музей у Львові. – Ред.

газети для селянства. Народовці були стурбовані анти-клерикальним тоном, запровадженим Павликом, і хотіли, щоб він припинив критику духовенства. Василь Нагірний, один із найвідоміших народовців, сказав Павликіві: "Через святих до Бога, через попів до народу". Див.: Переписка Михайла Драгоманова з Михайлom Павливом (1876-1895). – Чернівці, 1913. – Т.5 – С. 357.

84 Це вчинили студенти-московофіли Віденського університету. Сембратович відвув паломництво до Риму і повертається у Галичину через Відень. Студенти зустріли його на вокзалі й закидали тухлими яйцями. Вони звинувачували Сембратовича у співпраці з Ватиканом проти Української Церкви, оскільки він хотів запровадити безщлюбність (целібат) духовенства (Збещене митрополита // Хлібороб. – 1893. – №11-12. – С. 72).

85 Такі дії були викликані гнівом проти осуду Шептицьким вбивства Потоцького за два роки перед тим. У 1910 р. митрополит відвідав українське поселення в Канаді. Яйцями його закидали у Вінніпезі. Див.: Митрополит Шептицький у Вінніпегу // Український голос (Вінніпег). – 1910. - №31. – С. 3; Граф А. Шептицький і Мир. Січинський // Там же. – С. 4.

86 Франко Іван. Монолог атеїста. – Львів, 1973. – С. 171.

87 Антиклерикалізм у Галичині, як і на решті території Австрії, часто мав йосифінський відтінок (Див.: Valjavec F. Der Josephinismus... – S. 77, 99, 161). Українські радикали передрукували йосифінську грамоту, що встановлювала плату за церковні обряди. Ця плата була набагато нижчою, ніж та, що існувала фактично наприкінці XIX ст., і селяни відразу обурилися, побачивши різницю між тим, що декретував імператор, і тим, що священики насправді брали з них.

88 З двадцяти п'яти галицьких українських депутатів, вибраних до рейхстагу в 1848 р., п'ятнадцять були селянами, вісім – священиками, двоє належало до світської інтелігенції. Див.: Kozik J. Między reakcją a rewolucją... – S. 86-87.

89 Rosdolsky R. Die Bauernabgeordneten im konstituierenden Österreichischen Reichstag, 1848-1849. – Wien, 1976. – S. 171-172. Плата за обряди породжуvala незгоду між священиками і селянами протягом усього часу австрійського панування. Див.: Правда про унію. Документи і матеріали – 2-е вид., доп. – Львів, 1968. – С. 94, 105, 106 (документи відтворюють напруженність цієї проблеми у 1788 і 1846 рр.).

90 Цей стереотип поширювалася одна з брошурок, яку активно розповсюджували священики серед селян: Качала С. Що нас губить, а що нам помочи може. Письмо для руських селян. –

Львів, 1869. Брошура Качали фігурувала (анонімно) в повісті Леопольда Захер-Мазоха, де один з персонажів розповідає, що “в деяких книжках можна прочитати, ніби селяни у нас ледарі, погані робітники, але добрі пияки - дяк колись читав їм про це, але, слава Богу, це неправда”. Див.: Sacher-Masoch L. Das Erntefest // *Galizische Geschichten*. – Leipzig, 1875. – S. 171-172. Тема п’яного, ледачого, темного селянина пронизує усю галицьку проповідницьку літературу. Див.: Ганкевич Ю. Случайні проповіди. – С. 16-17, 113-123; його ж Недільні проповіди. – Львів, 1876. – Т. 1. – С. 142; Добрянський А. Науки церковні... – С. 44-45, 54-55, 89, 111, 134, 164, 170, 172-174, 187-189, 197, 203-206, 224, 229-236, 241, 243. Див. також: Himka J.-P. Priests and Peasants... – Р. 6, 10-11.

91 Himka J.-P. Priests and Peasants... 11-12.

92 Франко І. Мовчати і відповідати! // Франко Іван. Монолог атеїста. – С. 194-195; Лук’яненко Д. Іван Франко в боротьбі проти релігії, церкви і Ватікану. – К., 1955. – С. 37.

93 Prokoptschuk G. Der Metropolit... – S. 71.